

Op weg naar een theïstisch Democratisch Appèl?

Het is CDA-verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' is sympathiek, maar op geen enkele manier onderscheidend als ideologie. Dat zou wel moeten, anders wordt het CDA een D66 zonder het zelf te weten. De vier uitgangspunten zijn daarvoor op zichzelf onvoldoende. Het CDA zou een band moeten leggen tussen een bepaalde religie en politiek. Het CDA moet kiezen.

Samen leven doe je niet alleen', luidt de titel van het concept-verkiezingsprogramma van het CDA 1998-2002. Per definitie waar, zou men nuchter kunnen antwoorden. Maar de titel mag dan – letterlijk genomen – een ooverdovende vanzelfsprekendheid verwoorden, deze is misschien toch wel goed gekozen. Er komt in ieder geval duidelijk in tot uiting waarom het gaat voor het CDA: om samenleven en samenleving. Niet de staat, niet het individu, maar de samenleving. Dat lijkt het centrale aandachtspunt. Enkele jaren geleden werd binnen het CDA veel gesproken over "middenveld" of "intermediaire structuren". Die lijken nu plaats te hebben gemaakt voor "de samenleving" – althans, als het centrale uitgangspunt.

Het lijkt een goed en moedig programma. Het twinkelt en rinkelst van de

moderne termen. Soms is de taal misschien zelfs té populair. Er wordt gesproken van "publieke ruimte" en "veel handen" die aan het bed moeten. Maar misschien is dat politiek allemaal opportuun. Ik kan dat niet beoordelen.

Het is ook een tamelijk gedetailleerd programma, terwijl het verhaal door enkele centrale noties wordt gedragen.

Kees Klop is over het programma enthousiast.¹ Het CDA onderscheidt zich, meent hij, door "radicaal christen-democratisch te zijn". Dat wil zeggen: "door helemaal uit te gaan

van de eigen uitgangspunten gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit". Deze vier uitgangspunten worden ontwikkeld tegen de achtergrond van het zogenaamde "gemeenschapsdenken".²

Nadat het verkiezingsprogramma van de VVD bekend is geworden, consta-

Prof. dr. P.B. Cliteur

teert Klop in zijn column van 21 oktober jongstleden dat er nu echt iets te kiezen valt.³ Dat lijkt juist. Maar het is even de vraag of dat 'kiezen' betrekking heeft op verschillende ideologische uitgangspunten dan wel op het veel minder interessante profileringspunt van een beetje meer of een beetje minder sociaal. Men kan het ook als volgt formuleren: presenteert het CDA hiermee een programma dat op het gebied van de grondslagen of het terrein van de ideologie een duidelijke markering biedt ten aanzien van andere partijen?

Hoe kan het CDA zich profileren?

Laat ik ter beantwoording van die vraag de naam van de partij als uitgangspunt nemen. Het CDA richt zich tot de burger met een Appèl, een Christen Democratisch Appèl om precies te zijn. Hoe vinden we dit in het programma terug?

Democratie

Regelmatig vindt men in het programma verwijzingen naar 'democratisch' of iets dat daaraan verwant is. Zo houdt men een pleidooi voor het 'democratische publieke debat'. Ook acht men het een gevaar dat de overheid taken op afstand zet door externe verzelfstandiging (zelfstandige bestuursorganen) of interne verzelfstandiging (agentschappen). Dat kan voorkomen, maar dan moet de overheid wel heel duidelijk zijn over de doelstellingen en de werkwijze, zegt het programma.⁴ "Voorts moeten de ministeriële bevoegdheden op het gebied van toezicht goed geregeld zijn, mede gezien de verantwoording in de richting van het parlement".⁵ In dit kader moet men ook het pleidooi zien voor 'versterking van de rol van vertegenwoordigende orga-

nen en van de versterking van de band tussen kiezer en gekozenen'. Men wil een versterking van het systeem van de representatieve democratie door de versterking van de democratische cultuur. Dat vraagt politici en bestuurders die bereid zijn het debat over politieke waarden en oriëntaties aan te gaan, open te staan voor inbreng van burgers en hun organisaties en bereid te zijn verantwoording af te leggen en in contact te blijven met degenen die hen afvaardigen.

Dit klinkt natuurlijk goed. Er zullen niet veel mensen zijn die zich daartegen willen verzetten. Toch zou ik drie bezwaren in overweging willen geven. Het eerste is dat het niet spectaculair is en daardoor niet profilerend. Ook ik ben het met alles wat hier staat eens, en dat is vanuit het oogpunt van profilering een punt dat te denken moet geven.

Ten tweede is het gestelde een beetje vaag en de werkelijke hete hangijzers worden niet aangesneden. Een echt standpunt zou het zijn, wanneer het CDA zou stellen dat zelfstandige bestuursorganen een bedreiging vormen voor de representatieve democratie. Of dat het Openbaar Ministerie onder strenge controle van de minister en dus de volksvertegenwoordiging dient te opereren. Beide stellingen lijken mij niet alleen juist, maar ook echt onderscheidend.

Het derde punt heeft betrekking op de interne coherentie van het programma. Het CDA-programma wil

- én de samenleving centraal stellen (en de staat meer op afstand plaatsen),
- én de representatieve democratie versterken.

Zijn die twee niet strijdig met elkaar? Dat in ieder geval een spanning bestaat,

(foto Marcus Peters)

blijkt daaruit dat men een representatieve democratie versterkt door representatieve organen (het parlement) een sterke positie te geven tegenover het kabinet en het kabinet een sterke positie te geven tegenover de vierde macht (ambtenaren). Dat vooronderstelt echter een zekere mate van centralisatie, van versterking van de macht van de (centrale) staat.

Christelijk

Sympathiek, maar erg profilerend op het terrein van democratie lijkt mij het programma dus niet. Maar niemand zal verwachten dat het CDA zich op de 'D' profileert, kan men antwoorden. Het klassieke punt is de 'C'. Die 'C' is (tegenwoordig) een aanzienlijk probleem. Dat verschillen tussen katholieken en protestanten zich niet dienen uit te kristalliseren spreekt voor zich. Christelijk moet zijn: algemeen christelijk. Maar hoe dan verder? Wat is 'christelijk' tegenwoordig? Waarin moet men geloven om zich 'christen' te kunnen noemen? Dominee Ter Linden gelooft alleen in metaforische zin in de weder-

opstanding.⁶ Kan men zich dan nog 'christelijk' noemen? Een volgende vraag is natuurlijk: is dat relevant? Moet men christelijke beginselen onderschrijven om lid te worden van het CDA? Over de vraag of het CDA een christelijke partij is, werd nog in 1992 een discussie gevoerd. In een interview zei de toenmalige partijvoorzitter Van Velzen: "Het CDA is een partij 'geïnspireerd door'. Maar het CDA is geen christelijke partij."⁷ Van Velzen reageerde daarmee op een voorstel van een partijcommissie onder leiding van Deetman die de toetsing aan de heilige Schrift – ook voor niet-christenen – tot de kern van de politieke overtuiging wilde maken. "De bijbel is geen politieke encyclopedie", stelde Van Velzen daarop. De uiteindelijke compromistekst is nu: "In antwoord op de oproep van de Bijbel krijgt de politieke overtuiging van het CDA gestalte".

Trouw, waaraan ik deze gegevens ontleen, spreekt van een 'compromistekst'. Maar het is in zoverre een kwetsbaar compromis dat de tekst vragen blijft oproepen. Ook joden en moslims zijn

lid van het CDA geworden. Is dat terecht? Als dat het geval is, zou men het CDA misschien het TDA moeten noemen: het Theïstisch Democratisch Appèl. Immers theïsme, het geloof in het bestaan van een god met een bepaalde geaardheid (wat het verantwoord maakt om Zijn naam met een hoofdletter te schrijven), is wat christenen, joden en moslims verbindt. Wanneer het CDA zich als TDA zou gaan profileren, zou dat een interessant onderscheid opleveren met andersdenkenden. Het TDA zou dan de joods-christelijke-islamitische erfenis als uitgangspunt moeten nemen en de waarden die daarin besloten liggen als *Leitgestim* hanteren. De oproep van de bijbel is reeds wat christenen en joden verbindt, de koran zou daaraan alleen nog moeten worden toegevoegd.

Toch is dat niet wat een recent joods lid van het CDA, rabbijn Lody B. van de Kamp, voor ogen stond om toe te treden.⁸ Hij had het volgende motief. "Toen ik hoorde dat de liberale rabbijn Soetendorp streeft naar de omvorming van de Raad van Kerken in een raad waarin allerlei levensbeschouwingen, zoals ook het humanistisch verbond, welkom zijn, wilde ik het belang van de religieuze dimensie onderstrepen. Niet dat ik alle principes van het evangelisch christendom onderschrijf. Maar ik vind wel dat de principes die ook in het joodse deel van de bijbel van belang zijn, in de politiek een rol moeten spelen."⁹ Let op de woorden: "het belang van de religieuze dimensie onderstrepen". Lody van de Kamp gaat het kennelijk niet om wat christenen, joden en moslims gemeenschappelijk hebben, maar om iets nog breders: de religieuze dimensie. Zou dat een optie zijn? Het CDA als RDA: Religieus Democratisch Appèl? Het CDA zou dan het gehele

scala van religiositeit tot haar terrein kunnen rekenen. Alle bestaande godsdiensten zijn al religieus getint, maar daarbij komen dan ook nog een aantal vrijzinnige, niet-kerkelijke religieuze richtingen.

Het religieus-levensbeschouwelijk-democratisch-appèl

Toch is ook dat niet de richting die het CDA blijkens het programma wil inslaan. De richting die wordt ingeslagen is – als ik het goed zie – een RLDA: een religieus-levensbeschouwelijk-democratisch-appèl. Het programma zoals dat nu voorligt, is eigenlijk meer een programma in de geest van rabbijn Soetendorp die de overeenkomst tussen alle 'levensbeschouwelijk' benadrukt, dan een programma in de geest van rabbijn van de Kamp die de overeenkomst tussen alle 'religieuzen' accentueert.

Ik zal uitleggen wat ik bedoel. Leest men het programma van het CDA dan blijkt het telkens te gaan om het belang van waarden en normen die op de een of andere manier in een levensbeschouwelijke en religieuze context geplaatst moeten worden. Aangezien 'levensbeschouwing' ook een seculiere levensbeschouwing kan zijn, typeert het programma dat nu voorligt de politiek van het CDA dus niet als religieus, maar als 'ingebed' in een levensbeschouwelijk kader ('levensbeschouwelijk' in de ruimste zin van het woord, omvatting zowel religie als ook seculiere levensbeschouwing). Het enige waar het programma dus afstand van neemt, is van levensbeschouwelijk nihilisme of van postmodernisme, van de stelling dat men waarden en normen kan hoog houden zonder deze in één of ander breder kader te plaatsen.¹⁰

Ontwikkelt het CDA zich tot RLDA?

Wat daarop wijst, is de sterke accentuering van pluriformiteit van levensbeschouwingen zonder dat een voorkeur voor één die levensbeschouwingen wordt uitgesproken.

Pluriformiteit

Niet zozeer de *'communitarians'* vormen de patroonheiligen van 'Samen leven doe je niet alleen', maar Isaiah Berlin, zo lijkt het wanneer men de overvloedige verwijzingen naar pluriformiteit leest.¹¹ Zelfs bij de 'artistieke verfraaiing en inrichting van de publieke ruimte' evenals in de 'architectuur van overheidsgebouwen dienen de waarden en normen, die aan de plurale samenleving ten grondslag liggen, tot uitdrukking te komen'.¹² Verder staan ook in het sportbeleid en het verenigingsleven 'het pluriforme aanbod' centraal.¹³ Wat het CDA ook wil stimuleren is 'dat er een pluriformiteit van jongerenorganisaties blijft bestaan'.¹⁴ En tevens is van belang het 'plurale onderwijs-, omroepen persbeleid'¹⁵ of 'pluriform media-aanbod'.¹⁶ Ook wordt een pleidooi gehouden voor 'geestelijke stromingen' als vak, immers daarmee verwerft men inzicht 'in de diverse religieuze en levensbeschouwelijke tradities'.¹⁷

Voortdurend roeit het CDA op in samenhang met de andere denominaties.¹⁸ "De kerken en genootschappen op geestelijke grondslag dienen vanwege hun specifieke bijdrage aan het gesprek over waarden normen en maatschappelijke samenhang een eigen rol in het publieke bestel te blijven spelen".¹⁹

Of toch het evangelie?

Nu zal men zeggen dat voorkeur voor pluriformiteit weliswaar onderdeel is van het CDA-verkiezingsprogramma, maar niet het punt waarop men zich

het meest wenst te profileren. Dat kan. Het is inderdaad juist dat op enkele plaatsen het evangelie als inspiratiebron voor bepaalde waarden wordt opgevoerd. Er wordt gesproken van "wegen, die zijn ingegeven door de inspirerende waarden die in het goede nieuws van het Evangelie vervat zijn".²⁰ En welke waarden zouden dat dan zijn?

- Het ideaal dat ieder mens uniek is, van onschatbare waarde en een roeping heeft voor zijn of haar naaste en de wereld om zich heen;
- het ideaal dat mensen boodschap hebben aan elkaar en alleen samen met anderen een zinvol leven kunnen leiden;
- het ideaal dat de overheid – en dus de politiek – dienstbaar is aan die waarheid en die roeping van mensen.²¹

Uit deze waarden wordt weer een andere waarde, in het bijzonder een sociale waarde, afgeleid. Namelijk: de samenleving als een geheel van gemeenschappen, waarin mensen samen vormgeven aan hun toekomst, in onderlinge betrokkenheid en verantwoordelijkheid. De samenleving is geen losse verzameling individuen rond markt en overheid, wordt ten overvloede opgemerkt. Dat is allemaal mooi, maar heeft het iets met evangelie te maken? Kan hier niet dezelfde vraag worden gesteld die men ook kan stellen ten aanzien van de vier principes waarvan Klop meent dat het gaat om 'eigen' uitgangspunten? Willem Breedveld verwoordt dit punt als volgt. In zijn Program van Uitgangspunten verwijst het CDA naar nobele waarden als solidariteit, gerechtigheid, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid, "waar een jood, een moslim, of een hindoe evenmin als een christen

bezwaar tegen kan hebben".²² Inderdaad, en laat ik nog iets verder gaan. Zou een *atheïst* bezwaar hebben tegen die waarden? Alleen het 'rentmeesterschap' vormt hier een belemmering. Trouwens niet alleen voor de atheïst, maar ook voor de hindoeïst. Laat ik mij beperken tot de atheïst. Een atheïst kan niets met het concept 'rentmeesterschap', omdat hij niet gelooft dat de Grote Rentmeester bestaat. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat een atheïst van mening is dat men de aarde mag vernietigen, maar hij zal wel andere vocabularia moeten vinden om zijn zorg voor de wereld te verwoorden. Bijvoorbeeld: de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties, de rechten van anderen, respect voor het leven, de rechten van planten en dieren desnoods, maar in ieder geval is een beroep op een schepper die de aarde aan mensen verpacht zou hebben uitgesloten. Ook kan een atheïst nooit een pleidooi houden om de rechten van de mens aan te vullen met een 'Charter for the Preservation of the Creation', zoals het CDA-programma doet.

Afgezien van dat ene punt van het rentmeesterschap, profileert het CDA zich op louter seculiere waarden. Het enig onderscheidende lijkt te zijn dat die waarden in verband worden gebracht met een religie of een levensbeschouwing, maar welke levensbeschouwing – daarvan wordt verder niets gezegd.

De Nederlandse identiteit

Er is slechts één concurrent voor religie en levensbeschouwing als *Fundgrube* voor de waarden van het CDA, zo lijkt het: de Nederlandse cultuur. Onder het kopje 'Nederland als mozaïek' wordt een beroep gedaan op waarden die als typisch Nederlands worden gekenschetst. "In een klimaat van tolerantie,

wederzijds respect en bereidheid tot dialoog is gelijk burgerschap wat Nederlanders verbindt".²³ Op een andere plaats wordt ook een verwoording gegeven aan de 'Nederlandse identiteit'. Men schrijft dat deze identiteit is gestempeld door:

- geloof en levensbeschouwing;
- vrijheidszin;
- gelijkberechtiging;
- verdraagzaamheid ten opzichte van minderheden;
- openheid voor impulsen van over de grens;
- een sterke internationale oriëntatie.²⁴

Deze laatste identiteit heeft ook 'uiterlijke kenmerken'. Daarvan noemt het programma: rechtsstaat, respect voor mensenrechten, democratie, constitutionele monarchie, ondernemerschap, sociale markteconomie, ruimte voor een pluriform particulier initiatief (wederom 'pluriform'; PC), de Nederlandse en de Friese taal en het buitenlands beleid.²⁵

Het is – opnieuw – sympathiek, maar op geen enkele manier onderscheidend als ideologie. Moet dat dan, zal men vragen? Ik denk het wel, want anders zou het CDA een D66 worden zonder het zelf te willen weten. Voor het 'radicaal christen-democratisch zijn' van Klop zijn de vier uitgangspunten van gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit op zichzelf onvoldoende. Ik denk dat het CDA iets moet (blijven) doen met één of meerdere godsdiensten. Geen RIIDA. Dat is te ruim. Te ruim lijkt mij ook het RDA van Lody van de Kamp. Het CDA zou een band moeten leggen tussen een *bepaalde* religie en politiek. Dat nu, kan alleen wanneer men *kies*t. Men kan zich niet oriënteren op de waarden van *alle* religieuze denomi-

naties. Dat was ook de fout van Bolkestein toen hij een verwijzing naar christelijke waarden in het programma van een liberale politieke partij bepleitte en daar – na alle commotie – ‘humanistische’ waarden aan toevoegde.²⁶

Ik voel nog het meeste voor een CDA of anders een TDA. Ook dat laatste ligt goed in het gehoor en zou een solide grondslag geven aan de politiek. Het lijkt ook weer modern. Aan de VU wordt weer openlijk van ‘christelijke ethiek’ gesproken²⁷ en – *read my lips* – binnenkort gaat die gevleugelde hond ook wel van de voorgevel. Identiteit is weer helemaal ‘in’.

Prof.dr. P.B. Cliteur is bijzonder hoogleraar filosofie in Delft en universitair hoofddocent Encyclopedie van het recht in Leiden. Hij is verder columnist van het dagblad Trouw.

Noten

1. Klop, C., ‘Kandidaat en program, welke van de twee komt eerst?’, *Trouw*, 14 oktober 1997.
2. Een Amerikaanse stroming in de politieke filosofie waarbij gemeenschapswaarden centraal staan. Vgl. Daly, Markate, ed., *Communitarianism. A New Public Ethics*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California 1994.
3. Klop, C., ‘Er valt (weer) wat te kiezen, leve de verkiezingsprogramma’s’, *Trouw*, 21 oktober 1997.
4. *Samenleven doe je niet alleen*, 29.
5. *Samenleven doe je niet alleen*, 29.
6. Vgl. Linden, Nico ter, ‘Houvast en hinderpaal’, *Trouw*, 18 augustus 1997. Ter Linden schrijft te geloven in de wederopstanding, maar niet in het lege graf. Dat betekent dus dat de wederopstanding aan de beeldspraak wordt prijsgegeven.
7. Aangehaald, *Trouw*, 9 augustus 1997.
8. Vgl. hierover: Breedveld, Willem, ‘Kroost van Abraham! Vereenigt U!’, *Trouw*, 13 augustus 1997.
9. Aangehaald in een artikel *Trouw* van 9 augustus 1997.
10. Dat men waarden en normen kan hoog houden zonder engagement aan een levensbeschouwing of ideologie is de boodschap van D66. Men kan D66 dan ook een postmoderne partij noemen. Vgl. daarover ook de interessante beschouwingen van Sap. John W., *Decency versus Justice. The Call for Morality in The Netherlands*, Van Gorcum : Assen 1997), 52-54 die de verschillen tussen het liberalisme van D66 en de VVD bespreekt.
11. Berlin is een filosoof met de merkwaardige eigenschap dat hij in elk boek dat hij leest (of het nu geschreven is door Herder, Vico, Tolstoj of wie dan ook) altijd weer hetzelfde aantreft, namelijk dat de doelen die mensen nastreven veelvuldig zijn. Vgl. over hem: Blokland, Hans, ‘Isaiah Berlin: tussen liberalisme en communitarisme’, *Liberaal Revue*, 1997/4, 164-172.
12. *Samenleven doe je niet alleen*, 19.
13. *Samenleven doe je niet alleen*, 19.
14. *Samenleven doe je niet alleen*, 20.
15. *Samenleven doe je niet alleen*, 22.
16. *Samenleven doe je niet alleen*, 27.
17. *Samenleven doe je niet alleen*, 21.
18. Het zij nog eens nadrukkelijk gezegd dat ik – als liberaal – voor pluriformiteit op zich natuurlijk grote waardering heb. Vgl. Cliteur, P.B., ‘What is the Task of the State in Upholding Values in a Pluralistic Society?’, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 83, 1997, 327-337.
19. *Samenleven doe je niet alleen*, 28.
20. *Samenleven doe je niet alleen*, 9.
21. *Samenleven doe je niet alleen*, 9.
22. Breedveld, Willem, ‘Kroost van Abraham! Vereenigt U!’, *Trouw*, 13 augustus 1997.
23. *Samenleven doe je niet alleen*, 21.
24. *Samenleven doe je niet alleen*, 32.
25. *Samenleven doe je niet alleen*, 32.
26. De beruchte verwijzing naar het christendom is door Bolkestein overigens later ingrijpend genuanceerd, iets dat niet bij alle schrijvers over dit onderwerp is doorgedrongen. Vgl. Bolkestein, Frits, ‘Een morele crisis in onderwijs en opvoeding? Over het aanleren van deugden, normen en waarden’, *Liberaal Revue*, 1996, 219-223, 222 waar hij schrijft dat als grondslag van de waarden en normen “wij zeer goed terecht kunnen bij de liberale traditie zelt. De beginselen die wij aan die traditie kunnen ontleen, bieden een zelfstandige seculiere grondslag waarmee we uitstekend verder kunnen gaan”. Ook in Bolkestein, Frits, ‘Individueel heeft ook maatschappelijke verantwoordelijkheid’, *Trouw*, 18 oktober 1997 wordt wel het “moraliseren” van de liberaal verdedigd, maar komt geen verwijzing meer voor naar de noodzaak van godsdienstige morele kaders.
27. Vgl. Ethiek VU verdwijnt tussen de gordijnen’, *Trouw*, 26 augustus 1997; Lange, Wera de, ‘Het heelt iets van een coming out’, *Trouw*, 2 oktober 1997; Lange, Wera de, ‘Ik ben van oorsprong een gereformeerde jongen’, in: *Trouw*, 2 oktober 1997.